

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/17/18-21>

Leyla Nəşib qızı İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
ismayilovaleyla2000@gmail.com

DÖVLƏTİN SOSIAL FƏALİYYƏTİNDƏ PENSİYA TƏMİNATININ YERİ

Xülasə

Məqalə belə bir postulata əsaslanır ki, hər bir dövlətin diqqət mərkəzində ölkə əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, yaşayış minimumunun təmin edilməsinə yönəlmiş sistem formalaşdırmaq durur. Bu məqsədlə dövlət müvafiq sosial siyasət həyata keçirir. Həmin siyasət cəmiyyətin həyat fəaliyyətindəki məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına, layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə nail olmaq üçün sosial-iqtisadi tarazlığı təmin edilməsinə nail olmaq üçün sosial-iqtisadi tarazlığı təmin etməyə yönəldilmiş tədbirlər sistemi kimi səciyyələndirilir. Müvafiq olaraq, sosial müdafiə sistemi, sosial xidmət, sosial müavinət, pensiya təminatı, pensiya hüququ və s. anlayışlar dövlətin sosial siyasətinin mühüm aspektləri kimi araşdırılır. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı və bu sahədə aparılan ardıcıl islahatlar ətrafı təhlil edilir, göstərilir ki, dövlətimizin qanunverici və icraedici orqanları bu məsələləri özlərinin sosial siyasətində başlıca prioritet hesab edirlər.

Açar sözlər: *dövlətin sosial siyasəti, sosial müdafiə sistemi, sosial xidmət, sosial müavinət, pensiya təminatı, pensiya hüququ, Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatları*

Leyla Nasib İsmayılova
Azerbaijan State Pedagogical University
master
ismayilovaleyla2000@gmail.com

The place of pension in the social activity of the state

Abstract

The article is based on such a postulate that the focus of every state is to form a system aimed at improving the living conditions of the country's population and ensuring the minimum living wage. For this purpose, the state implements an appropriate social policy. That policy is characterized as a system of measures aimed at eliminating restrictions on the life activity of the society, ensuring socio-economic balance in order to achieve a decent standard of living. Accordingly, social protection system, social service, social allowance, pension provision, pension right, etc. concepts are examined as important aspects of the state's social policy. In the article, the pension provision in the Republic of Azerbaijan and the successive reforms in this field are analyzed in detail, it is shown that the legislative and executive bodies of our state consider these issues as the main priority in their social policy.

Keywords: *social policy of the state, social protection system, social service, social benefit, pension provision, pension right, in the Republic of Azerbaijan pension reforms*

Giriş

Hər bir demokratik dövlətin əsas diqqət mərkəzində ölkə əhalisi və onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırıldığı, yaşayış minimumunun təmin edildiyi sistem formalaşdırmaq durur. Bu məqsədlə dövlət müvafiq sosial siyasət həyata keçirir. Dövlətin sosial siyasəti cəmiyyətin həyat fəaliyyətindəki məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına, layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə nail olmaq üçün sosial-iqtisadi tarazlığı təmin etməyə yönəldilmiş tədbirlər sistemidir. Sosial siyasətdə dövlət əhalinin bütün təbəqəsinin maraq və tələbatlarını nəzərə almalıdır. Bu tələbat ödənilmədikdə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər kifayət qədər səmərəli olmur və davamlılıq təmin edilmir. Dövlətin sosial siyasətində əsas yeri əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi tutur. Bəs

sosial müdafiə sistemi nədir? *Sosial müdafiə sistemi* dövlətin əhalinin sosial problemlərini aradan qaldırmaq və minimum yaşayış gəlirini təmin etmək üçün gördüyü tədbirlər sistemidir. Hər bir dövlətdə sosial müdafiə sisteminin vəziyyəti əhalinin rifah səviyyəsini təyin edən başlıca prioritetdir. Sosial müdafiə sisteminə nə qədər çox diqqət yetirilsə, əhalinin sosial problemləri bir o qədər tez öz həllini tapır. Ümumiyyətlə, sosial müdafiə sisteminin əsas məqsədi əhalinin mövcud problemlərini həll etməyə yönəldilmiş sosial və iqtisadi tədbirlər toplusundan ibarətdir.

Sosial siyasətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olmaq üçün onun həyata keçirilmə **üsullarına** xüsusi diqqət yetirilməlidir. Burada seçim əhalinin sosial müdafiəsinin istiqamətləri və ya sahələri ilə bağlıdır. Bura aid edilir:

- əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsi;
- əlillərin və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan digər kateqoriyalı şəxslərin sosial müdafiəsi;
- sosial müavinət, sosial yardım və kompensasiyaların ödənməsi;
- pensiya təminatı (Rəcəbli, 2012: 6).

Sosial müdafiə tədbirlərinin əsas diqqət mərkəzində olan bu həssas qruplara eyni zamanda dövlət tərəfindən sosial xidmət də göstərilir. Sosial xidmət dedikdə dövlət tərəfindən təyin edilmiş şəxslərin onların məişətdəki ehtiyaclarının ödənilməsinə köməyi nəzərdə tutulur.

Dövlətin sosial fəaliyyətində **pensiya təminatı sistemi** xüsusi yer tutur. Çünki pensiya təminatı əhalinin ən həssas qrupunu əhatə edir və onların problemlərinin həlli sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Həm də pensiya təminatı daha geniş əhali kütləsini əhatə etdiyinə görə daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Sosial təminatın bir növü olan pensiya qanunla nəzərdə tutulan formada təyin edilir və müvafiq qanunvericiliyə əsasən tənzimlənir. Özünün çox çəkarlılığına görə seçilən pensiya əhalinin müəyyən yaş qrupuna, habelə müxtəlif səbəblərə görə təyin edilən dövlət ödənişləridir.

Pensiya latın sözü olaraq “pensio” sözündən götürülüb, hərfi mənası “ödəmə” “dəməkdir” (Əşrəfova, 42). İzahlı lüğətlərə də baxsaq görürük ki, pensiya qanunla müəyyən edilən hallarda əlilliyə, qocalığa və ya sağlamlıq imkanları məhdud vətəndaşlara dövlət tərəfindən verilən pul yardımıdır. Həmçinin elmi ədəbiyyatda kifayət qədər geniş araşdırılan pensiya anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. R.Əşrəfovanın fikrincə, pensiya əmək qabiliyyətini itirən yaşlılara, əlillərə və ailə başçısını itirənlərə yaşaya bilməsi üçün dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları tərəfindən verilən ödəmələrdir (Əliyev, 2007: 43). Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin sosial fəaliyyətində pensiya öz tələbatlarını ödəyə bilməyən əhali qruplarının minimum yaşayış imkanlarını yaxşılaşdırmağa yönəldiyinə görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dövlətin həyata keçirdiyi sosial təminat sisteminin əsas hissəsini təşkil edən pensiya təminat sisteminin özünəməxsus hüquqi aspekti, mahiyyəti və xarakteristikası var. Onun hüquqi aspektindən bəhs edərkən xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, pensiya hüquqi münasibətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərən bir sistemdir. Pensiya hüquq münasibətləri bütün pensiya sisteminin həyata keçirilmə prosesini tənzimləyir. Mayıs Əliyevin yanaşmasına görə, pensiya hüquq münasibətləri anlayışı altında qanunun müəyyən etdiyi yaş həddinə çatdıqda və ya pensiyanın hər hansısa bir növünü əldə etmək statusu yarandıqda həmin şəxslər ilə sosial təminat orqanları arasında pensiyaların təyin edilməsi zamanı yaranan və sosial təminat hüquq normaları ilə tənzim olunan ictimai münasibətlər başa düşülür (Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi, 129-cu maddə, 172).

Pensiya hüququ qanunda müəyyən edilən şərtlərdən hər hansı biri olduqda mövcud olur:

- yaşa görə pensiya almaq hüququ yarandıqda;
- həssas qruplara aid edilən, sağlamlıq imkanları məhdud şəxs statusu aldıqda (əlilliyə görə);
- ailə başçısını itirdikdə;
- müəyyən müddət peşə fəaliyyəti ilə məşğul olaraq qanunla müəyyən edilən iş stajı əldə etdikdə;

Vətəndaşlarla sosial təminat orqanları arasında pensiya hüquqi münasibətlər qanunla müəyyən edilən konkret vaxtdək davam edir və pensiyanın növünə əsasən dəyişir. Məsələn, əgər hər hansı bir şəxs müvəqqəti olaraq əmək qabiliyyətini itirdiyinə görə əlil statusu ilə pensiya alırsa, bu müddət başa çatdıqdan sonra həmin şəxsin pensiya almaq statusu qüvvədən düşmüş olur (Əliyev, 2007: 172-173).

Pensiya sistemi özü çox geniş anlayışdır və qanuna əsasən sosial sığorta prinsipi əsasında formalaşan pensiya sistemi xarakterik xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa ayrılır. Burada iki əsas qolu fərqləndirmək vacibdir: əmək pensiyaları və sosial pensiyalar. Əmək pensiyalarına bunlar daxildir:

- yaşa görə,
- əlilliyə görə,
- ailə başçısını itirməyə görə,
- xidmət illərinə görə,

Xidmət illərinə görə pensiyalarına daxil olduğu halda, sosial pensiya qrupuna aid edilmir (Əliyev, 2007: 43-45).

Azərbaycanda pensiya sistemi tədricən təkamül yolu keçmiş, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Onun baza hissəsi, zaman keçdikcə pensiya almaq hüququ dəyişdirilmiş pensiya, yaşı artırılmışdır. Pensiya sisteminin müstəqillikdən əvvəlki dövrünə baxsaq görürük ki, onun mahiyyəti özünü hazırda daha çox doğruldur. Belə ki, sovet hakimiyyəti dövründə pensiya almaq imkanları olduqca məhdud idi. Daha çox dövlət öz mənafeyinə uyğun pensiyaları müəyyən əhali kateqoriyasına şamil edirdi. Həm də sovet hakimiyyəti dövründə pensiya sözünün yerinə daha çox təqaüd terminindən istifadə edirdilər. Mövcud sistemə əsasən dövlət tərəfindən əsas xüsusi statusa malik şəxslərə təqaüd verildiyi halda, 1935-ci ildən etibarən pensiya almaq hüququ əldə edən kolxozçulara pensiyaları dövlət deyil, onların işlədiyi kolxoz verirdi.

Pensiya sahəsində olan bu qeyri-stabil balanslı olmayan xərclərin yaranmasına səbəb olurdu. Buna görə də ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra pensiya sahəsində olan disbalansı aradan qaldırmağa cəhd göstərdi. İlk öncə sovet hakimiyyəti dövründən qalan sosial sığortaya əsaslanmayan pensiya təminat sistemi dəyişdirildi. Nəzərə alsaq ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin bütün iqtisadi, siyasi və sosial sferalarında əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Buna əsasən bazar iqtisadiyyatına keçid edildiyi yeni şəraitdə artıq bu sistemin özünü doğrultmadığı aydın oldu. Buna görə də dövlət sosial fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklər edərək pensiya təminat sisteminə aid bir sıra uğurlu qərarlar qəbul etdi. Həm də burada təkcə keçmiş təcrübəyə tənqidi yanaşmaqla kifayətlənməyib, beynəlxalq təcrübələrdən də faydalanmışdır.

Pensiya sahəsində ilk əsaslı addım 2001-ci il iyulun 17-də atılmış "Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası" (2001-2005-ci illər) qəbulu edilmişdir. Bu qanuna əsasən sovet hakimiyyəti dövründən qalmış pensiya yığımları sığorta-pensiya sistemi ilə əvəz etdi (Azərbaycan qəzeti, 2011: 6). Yeni qanun əsasən hər kəsin işlədiyi müddət ərzində dövlətə vergi olaraq ödədiyi məbləğin onun fərdi uçot hesabında toplanmasını nəzərdə tuturdu. Belə hesab edilir ki, bu yenilik bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkəmizin sosial münasibətlər sisteminə müsbət təsir göstərəcək. Əhalinin maddi tələbatları ilə minimum yaşayış gəliri arasında olan fərq azaltmaq istiqamətində aparılan tədbirlər tədricən öz effektini verməyə başlayırdı. 2006-cı il yanvarın 1-dən təsdiq edilən qərara əsasən ölkədə əmək pensiyaları sosial sığorta prinsipi əsasında təyin edilməyə başlandı. Bu tədbirlər tədricən həyata keçirildiyinə görə mənfəət effekt vermədən, insanların yeni mühitə tam inteqrasiyasını təmin etməklə aparılırdı. Qanunda daim edilən əlavə və dəyişikliklər sosial sahədə dövlətin qayğısından xəbər verir. 2010-cu il yanvarın 1-dən etibarən qüvvəyə minən qanuna görə hər il 6 ay artırılmaqla kişilər üçün 63 yaş, qadınlar üçün isə 60 yaş müəyyənləşdirilmişdir. Yaş həddinə edilən növbəti yeniliklərdən biri isə Əmək pensiyaları haqqında qanunun 7-ci maddəsinə əsasən, kişilər üçün yaş həddi 2017-ci il iyulun 1-dən başlayaraq 2021-ci ilin iyulun 1-dək, qadınların yaş həddi 2017-ci ilin iyulun 1-dən başlayaraq 2027-ci ilin iyulun 1-dək hər il 6 ay artırılaraq 65 yaşa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur (6). Atılan bütün bu addımlar əhalinin sosial müdafiəsində sığorta sisteminin daha da gücləndirilməsindən xəbər verir.

Dövlətin sosial fəaliyyətində pensiya təminat sistemində əlilliyə və **ailə başçısını itirməyə görə pensiya** almaq hüququ da mühüm yer tutur. Müasir dövlətçilik ənənələrinə görə, insanların zəruri tələbatlarının ödənilməsi, ehtiyacı olan şəxslərə qanunların müəyyən etdiyi çərçivədə kömək göstərilməsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Əlilliyə görə pensiya əsasən sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslər üçün təyin edilmiş dövlət ödənişləridir. Respublikamızın qanunlarına əsasən əlillik anadan gəlmə ola, hər hansısa bir xəstəlikdən sonra yarana və ya müəyyən iş qəzası nəticəsində baş verə bilər. Pensiya sistemi ilə bağlı verilən qərarlara uyğun olaraq əlilliyə görə verilən pensiyalar onun yaranma səbəbinə əsasən daimi və ya müvəqqəti ola bilər. Əmək qabiliyyətinin itirilmə dərəcəsinə görə qanunla təsdiq olunmuş formada əlilliyin müxtəlif dərəcələri

təyin edilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 29 avqust tarixli 99 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunmuş “Əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair” Əsasnamədə əlilliyin birinci, ikinci, üçüncü olmaqla üç dərəcəsi müəyyənləşdirilmişdir. Əlilliyə dair növbəti sənəddə “Tibbi sosial ekspert komissiyaları” haqqında əsasnamədə hansı səbəblərin əlillik hesab edildiyi göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının əlilliklə bağlı qərarında bildirilir ki, əlilliyin hansı səbəbdən baş verməsi təyin ediləcək pensiyanın şərtlərinə təsir göstərmir. Hərbi xidmət zamanı yaranan əlilliyə görə pensiya təyin edilməsinin iki əsas şərti var. Burada xidmət dövründə və xidmətdən buraxıldıqdan sonrakı üç ay ərzində əlilliyin yaranması nəzərdə tutulur. Əgər hərbi xidmətdən sonrakı üç ay ərzində həmin şəxsdə əlillik yaranıbsa mütləqdir ki bunun səbəbi xidmət zamanı aldığı zədə və travma ilə bağlı olsun. Qanunda yer alan digər məsələ isə ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüququdur. İnsanlara təqdim edilən bu hüquq ilk Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində öz əksini tapmışdır (Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi, 129-cu maddə, 129). Elmi ədəbiyyatlarda bu pensiyaya ailə başçısı itirildikdə həmin ailənin kifayət qədər yetərli əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinə dövlət tərəfindən ödənilən pul yardımı kimi izah verilmişdir. Burada ailə başçısının ölümünə görə dedikdə sadəcə onun vəfat etməsi nəzərdə tutulmur, eyni zamanda itkin düşməsi faktı da bura daxil edilir. Ailə başçısı vəfat etdiyi zaman ilk öncə onun ailə üzvləri araşdırılır və əgər ər-arvad arasında ölümdən öncə nikah pozulmuşdursa, onda həmin şəxslərin pensiya almaq hüququ olmur. Həmin şəxslər arasında mövcud olan dini nikah pensiya hüququ üçün əsas götürülə bilməz. Bununla yanaşı, əgər ailə başçısının ögey övladları varsa və azı beş il onları himayəsində saxlayıbsa bu zaman həmin övladların da digərləri ilə eyni pensiyayı almaq hüququ yaranır (7).

Bütün bu qərarları ilə dövlət sosial sferasını tənzimləməklə əhalinin rifah səviyyəsini yaxşılaşdırmağa çalışır. Zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilən sosial təminat sistemi, o cümlədən pensiya təminatı zaman keçdikcə öz effektini verməyə başlayır. Nəzərə alsaq ki, bir ölkənin insan kapitalının inkişafı əhalinin həyat səviyyəsindən asılıdır, ona görə bu istiqamətdə atılan addımların ictimai tərəqqi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıdığı aydın olar (8).

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, pensiya sistemi əhalinin kifayət qədər geniş təbəqəsini əhatə etdiyinə görə bu sahənin inkişafı ümumi sosial rifahın qaldırılmasına ciddi təsir göstərir. Odur ki, pensiya sisteminə nə qədər çox diqqət ayrılırsa bir o qədər də əhalinin güzəranı yaxşılaşır. Bunu nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanları bu həssas əhali qrupuna göstərilən diqqət və qayğıını özlərinin sosial siyasətində başlıca prioritet hesab edir, ardıcıl islahatlar aparmaqla pensiya sistemini daim təkmilləşdirməyə çalışırlar.

Ədəbiyyat

1. Rəcəbli, H. (2012). Azərbaycan Respublikasının sosial Müdafiə Sistemi (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti) Bakı: MBM, 6 s.
2. Əşrəfova, R. Azərbaycanda Pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşməsi. Bakı, s.42-43.
3. Əliyev, M. (2007). Sosial təminat hüququ (dərslik). Bakı, s.43-45, s.172-173.
4. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. 129-cu maddə.
5. Azərbaycan qəzeti. (2011). 18 oktyabr, 7 s.
6. Yaşa görə əmək pensiyası məq. (<https://www.sosial.gov.az/category/yashagoreemekpensiyasi>)
7. https://unec.edu.az/application/uploads/2016/07/bayramov_rashid.doc
8. <https://www.sosial.gov.az/tarixi>

Rəyçi: f.ü.f.d. Yasin Qaraməmmədli

Göndərilib: 21.09.2022

Qəbul edilib: 08.11.2022